

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
بِسْمِ اللَّهِ

خانم لیلا نوابی قمصر در تاریخ
۸۹/۶/۴ از پایان نامه خود با نمره
(۲۰) بیت محفل عالی دفاع نمود
سنگرم
خلیفه شوشتری

دانشگاه شهید بهشتی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات عرب

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

عنوان:

کاربرد نحوی حروف جر زائد در قرآن مجید

استاد راهنما:

دکتر محمد ابراهیم خلیفه شوشتری

استاد مشاور:

دکتر ضیاء الدین العسکری

تذکره استادان محترمین
نسب داران

دانشجو:

لیلا نوابی قمصر

۱۳۸۹ / ۷ / ۲۴

۱۳۸۹ ش - ۱۴۳۱ ق - ۲۰۱۰ م

۱۴۳۰۱۱

تقديم به

قطب عالم امکان

حضرت

الاعظم

روحي له الفداء

و

منتظران حقیقی اش

تشکر و قدردانی

با سپاس بیکران از او که "وجود"، بزرگترین نعمت ابدی را به من ارزانی داشت و در تمام برهه‌های زندگی از الطاف رحمانی خویش محروم نکرد و توفیق همراهی در کاروان علم را رفیق راهم ساخت.

و با کمال تشکر از زحمات دلسوزانه همه‌ی اساتید ارجمندم که در تمام دوره‌ی تحصیل مرا یاری نموده و به هنگام نیاز برای حل مشکلات اینجانب، از هیچ کمکی دریغ نوزیدند. مخصوصاً از جناب آقای دکتر شوشتری که در طی این مسیر راهنمای بنده بودند و در محضر ایشان علم و اخلاق را یکجا آموختم و نیز جناب آقای دکتر عسکری که در این مسیر مشاور بنده بودند و از داور ارجمندم آقای دکتر فیض الله زاده که قبول زحمت نموده و داوری این پایان نامه را بر عهده گرفتند.

و همچنین با تشکر از همسر و پدر و مادر عزیزم که در طی این مدت مرا یاری نموده و از دعای خود بهره‌مند ساختند. از خداوند متعال برای همه‌ی آنها طول عمر با عزت را آرزومندم.

چکیده

حروف جر زائد، حروفی هستند که به اسم اختصاص داشته و اسم بعد از خود را لفظاً، مجرور می‌کنند و با عامل خود ارتباط و تعلق معنوی ندارند. در این پایان‌نامه کاربرد نحوی این حروف در آیات قرآن، بررسی شده است. هدف از این بررسی، علاوه بر ذکر آماری از آیاتی که در آنها حروف جر زائد به کار رفته است، بیان وجوه اختلاف بین علمای نحو در این زمینه و رفع شبهه‌هایی است که در مورد آنها وجود دارد. برای این کار اکثر کتبی که به اعراب قرآن پرداخته‌اند، مطالعه و آیاتی که مورد توافق نظر علماء بوده از آیاتی که مورد اختلاف آنها بوده است، جدا شده و سپس آیات مورد اختلاف آنها بررسی شده است. کاربرد نحوی این حروف در آیات قرآن، همان کاربرد معنوی آنها، یعنی نقش تأکیدی آنها است. این حروف باعث تأکید معنای کلی جمله می‌شوند و ذکر آنها در جمله به مثابه تکرار دوباره جمله است. همچنین اختلاف علماء در در مورد آن، باعث ظهور تعابیر و تفاسیر متفاوتی از آیات گشته است که تحلیل و بررسی آنها را لازم می‌نماید.

واژه‌های کلیدی: حروف جر زائد، تضمین، کاربرد نحوی، تأکید

المدخل

حروف الجر الزائدة هي حروف التي تختص بالإسم و تجعل اسم بعدها مجروراً، و لا تتعلّق بعامله تعلقاً معنوياً. تبحث في هذه الرسالة عن تطبيق حروف الجرّ الزائدة النحوى في القرآن المجيد. المقصود من هذا البحث، هو ذكر كل الآيات التي توجد فيها حروف الجرّ الزائدة و بيان وجوه الإختلاف بين علماء النحو في هذا المجال و البحث عن الموضوعات الهامة كالتضمين و لهذا تُطالع أكثر الكتب القديمة و الجديدة التي تُكتب في اعراب القرآن المجيد و تُفصل الآيات التي يتفق فيها العلماء من الآيات التي يختلف العلماء فيها. ثمّ تحلّل الآيات التي يختلف فيها العلماء. التطبيق النحوى لهذه الحروف في آيات القرآن المجيد هو عملها المعنويّة يعنى أثرها التأكيدى. إنّ هذه الحروف تؤكّد المعنى العام للجمله و ذكرها في الجمله تكون مثل تكرار الجمله كلّها و اختلف العلماء فيها قد أدّى إلى ظهور التفاسير و التعبيرات المختلفة و لذلك يجب بحث عنها وتحليلها.

الألفاظ الهامة: الحروف الجرّ الزائد، التضمين، كاربرد نحوى، التأكيد،

فهرست مطالب

۱	فصل ۱: مقدمه
۲	۱-۱- مقدمه
۳	۲-۱- طرح مسأله
۳	۳-۱- اهمیت موضوع
۴	۴-۱- هدف تحقیق
۴	۵-۱- روش تحقیق
۵	۶-۱- محدودیت‌های تحقیق
۵	۷-۱- مطالعات پیشین
۷	۸-۱- ساختار پایان‌نامه
۹	فصل ۲: بررسی حروف جر زائد
۱۰	۱-۲- عامل چیست
۱۵	۲-۲- بیان واژه‌ی زائد
۱۶	۱-۲-۲- زوائد در علم صرف
۱۷	۲-۲-۲- زوائد در علم نحو
۲۰	۳-۲- حروف جر و اقسام آن
۲۱	۱-۳-۲- حروف جر اصلی
۲۳	۱-۳-۲-۱- حرف جر شبیه به حرف جر اصلی (اللام المُقَوِّیَّة)
۲۴	۲-۳-۲- حروف جر زائد
۲۶	۳-۳-۲- حروف جر شبه زائد
۲۸	۴-۲- بررسی حروف جر زائد
۲۸	۱-۴-۲- نقش کاربردی حروف جر زائد
۲۸	۲-۵- الجر علی التوهم
۴۲	فصل ۳: تضمین و حروف جر

۴۲	فصل ۳: تضمین و حروف جر
۴۳	۱-۳- تضمین در لغت و اصطلاح
۴۵	۲-۳- اختلاف علماء در تضمین
۴۹	۳-۳- تفاوت تضمین با مجاز و کنایه
۵۲	۴-۳- انواع تضمین
۵۷	۵-۳- تضمین در حروف جر
۶۶	فصل ۴: حروف جر زائد در آیات قرآن مجید
۶۷	۱-۴- مقدمه
۶۷	۲-۴- آیات مورد توافق
۱۳۱	۳-۴- آیات مورد اختلاف در حرف جر زائد
۱۴۳	فصل ۵: بررسی و تحلیل آیات مورد اختلاف علماء
۱۴۴	۱-۵- مقدمه
۱۴۴	۲-۵- بررسی و تحلیل
۱۷۰	جمع بندی و پیشنهادها
۱۷۱	جمع بندی
۱۷۲	پیشنهادها
۱۷۳	پیوست‌ها
۱۷۴	پیوست الف: کل آیات دارای حرف جر زائد
۱۷۹	پیوست ب: آیات مورد اختلاف در حرف جر زائد
۱۸۱	فهارس
۱۸۲	فهرست الف- فهرست آیات
۱۸۹	فهرست ب- فهرست اشعار
۱۹۱	فهرست ج- فهرست اعلام

فهرست د- فهرست مراجع ۱۹۳

چکیده لاتین ۱۹۸

فهرست جداول

جدول (۱-۲) انواع حروف جر و احکام آنها ۲۷

فصل اول

مقدمه

«الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ ﴿۱﴾ اِنَّا اَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ»^۱.

قرآن کریم برنامه‌ای روشن و کامل برای زندگی همه‌ی انسانها است. این کتاب عظیم در رسیدن به کمالات و سعادت دنیا و آخرت، در همه زمانها و در همه احوال چراغی فروزان و خورشیدی تابان برای امت اسلامی بوده است. از آنجا که این کتاب، به زبان عربی روشن بر پیامبر خاتم (ص) نازل شده است، بر ما مسلمانان لازم است که به این زبان آشنایی پیدا کنیم تا بتوانیم به هدایتهای خالق مهربان و به حقایق زندگی، آنگونه که شایسته است، معرفت و آگاهی یابیم.

این پایان نامه به مبحثی از مباحث زبان و ادب عربی، یعنی حروف جر زائد می‌پردازد. از آنجا که دانستن این موضوع که این حروف چه نقش کاربردی دارند و در کجا واقع شده‌اند، دخالت بزرگی و مستقیمی در فهم آیات قرآن کریم دارد، نگارنده را بر آن داشته تا مجموعه‌ای را فراهم آورد که شامل بحث و بررسی نسبتاً کاملی در مورد این حروف باشد، و در این راه اصرار بر آن بوده که تمام مثالها و شواهد از آیات قرآنی گردآوری شود، تا دانش پژوهان این حروف و معانی آیات را بیشتر مورد توجه قرار دهند.

لازم به ذکر است که نویسنده مرجعی را که صرفاً به موضوع «کاربرد نحوی حروف جر زائد در قرآن مجید» بپردازد نیافته است، بلکه بیشتر در کتبی که به معانی حروف پرداخته‌اند، نمونه‌هایی از حروف جر زائد در آیات قرآنی ذکر شده است. این مطلب نگارنده را بر آن داشته که مبحثی را به این موضوع اختصاص دهد تا با نگاهی جزئی‌تر و موشکافانه‌تر آن را مورد بررسی قرار دهد.

از پروردگار متعال خواهانیم که ما را در فهم حقایق این کتاب عزیز یاری فرموده، در راه عمل به هدایتهای حیاتبخش قرآن مجید و تعالیم عالی پیشوایان تقوی و علم، توفیق بیشتر عطا کند.

۲-۱- طرح مسأله

در این پایان‌نامه، به کاربرد نحوی حروف جر زائد در قرآن مجید پرداخته می‌شود. حروف جر زائد در بسیاری از آیات قرآنی به کار رفته‌اند و از آنجا که معنای تأکید را می‌رسانند، در معانی و تفاسیر این آیات نقش مؤثری دارند.

حروف جر زائد، حروفی هستند که به اسم اختصاص داشته و اسم بعد از خود را لفظاً، مجرور می‌کنند و با عامل خود ارتباط و تعلق معنوی ندارند.

در بسیاری از کتب نحوی به مبحث «حروف جر زائد» پرداخته شده، از جمله اینکه حروف جر زائد چه حروفی هستند و چه معنایی دارند و اگر زائند چرا عمل میکنند، اما در این پایان‌نامه سعی شده به بررسی این حروف در قرآن کریم پرداخته شود، تا به سؤالات زیر پاسخ داده شود:

- ۱- تأثیر حروف جر زائد در معانی و مفاهیم آیات قرآنی چیست؟
- ۲- مکتبهای نحوی مختلف در رابطه با حروف جر زائد، چه نظراتی دارند؟
- ۳- آیا می‌توان با بررسی نظرات آنها و با أدله‌ای مورد قبول، به داوری بین آنها پرداخت؟
- ۴- کاربرد نحوی «حروف جر زائد» چیست؟

۳-۱- اهمیت موضوع

همانطور که می‌دانیم، وجود تأکید در کلام، نشان دهنده‌ی اهمیت آن کلام است. حروف جر زائد هم از آن جهت که دربرگیرنده‌ی معنای تأکید هستند، در جمله از لحاظ معنایی دارای اهمیت زیادی می‌باشند.

برای مثال در جمله «ما أتانی رجل» احتمال سه معنی وجود دارد:

- ۱- مردی نزد من نیامد، یعنی مردی از لحاظ قدرت و توان نزد من نیامد، بلکه ضعیفان آمدند.
 - ۲- یک مرد نزد من نیامد، بلکه بیشتر از یک مرد نزد من آمدند.
 - ۳- نه یک مرد و نه بیشتر از آن نزد من نیامدند.
- اما اگر گفته شود «ماأتانی من رجل»، در این صورت «من» حرف جر زائد است و تأکید نفی تمام افراد جنس مرد را می‌نماید یعنی: هیچ مردی نزد من نیامد.^۱

^۱ بدر الدین محمد بن عبدالله الزرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ت. محمد أبو الفضل ابراهیم، بیروت، المكتبة العربیة، الطبعة

در این پایان نامه، از آنجا که عرصه تحقیق قرآن مجید می‌باشد، بر حساسیت این موضوع به خودی خود افزوده خواهد شد. چرا که قرآن مجید کلام حق تعالی است و در فهم آن باید دقت بیشتری نمود. بررسی‌های به عمل آمده نشان داده‌است که در بعضی از آیات، بین علمای نحو و تفسیر اختلاف افتاده است در این که، آیا «حرف جر» به کار رفته در آن آیات، «زائد» است یا نه؟ و در نتیجه این اختلاف ترجمه‌های متفاوتی حاصل شده این خود نشان دهنده اهمیت این موضوع می‌باشد.

۴-۱- هدف تحقیق

هدف نگارنده در این پایان‌نامه این است که با بررسی وجوه اختلاف بین علمای نحو در زمینه «حروف جر زائد» و رفع شبهه‌هایی که در مورد آنها وجود دارد، و نیز با دستیابی به مفهوم و معنی «حروف جر زائد»، و با شناخت آیاتی که این حروف در آنها به کار رفته‌است، تأثیر اختلاف نظر علما را در مورد این حروف، در تفسیرها و معانی متفاوت آیات قرآنی نشان دهد. همچنین نگارنده در این پایان‌نامه، قصد دارد تا به گرد آوری آیاتی که در آنها «حروف جر زائد» وجود دارد، در یک مجموعه منسجم، بپردازد.

۵-۱- روش تحقیق

نوع تحقیق در این پایان‌نامه، «تحلیلی توصیفی» است، که در آن ابتدا به شرح موضوع و توصیف آن از دیدگاه‌های مختلف پرداخته می‌شود و سپس این دیدگاهها مورد بررسی قرار می‌گیرد. روش گردآوری اطلاعات در این پایان‌نامه، روش کتابخانه‌ای می‌باشد. نویسنده با مراجعه به کتابخانه‌ها و مطالعه و بررسی متون تألیف شده در این موضوع (منابع عربی و فارسی)، مانند کتابها، مقاله‌ها و یا پایان‌نامه‌ها، به جمع آوری اطلاعات می‌پردازد. همچنین نویسنده با استفاده از فهرست کتابها و مقالات و پایان‌نامه‌هایی که حول این موضوع نوشته شده‌اند، و نیز با مراجعه به سیستمهای اطلاع رسانی کامپیوتری و همچنین با مشورت با اساتید، به شناخت و جمع آوری منابع پرداخته است.

مراحل انجام تحقیق شامل گردآوری داده‌ها (جمع‌آوری اطلاعات)، تنظیم و طبقه‌بندی اطلاعات، تحلیل داده‌ها، نتیجه‌گیری و سپس نگارش و تدوین می‌باشد.

ابزار جمع‌آوری اطلاعات در این تحقیق، فیش برداری می‌باشد که در هر فیش نام یک منبع و مشخصات کامل آن و نویسنده آن، و مختصری از مباحث آن منبع، نوشته می‌شود.

عرصه تحقیق کل قرآن کریم (همه سوره‌ها و آیات) می‌باشد. در این پایان‌نامه با کمک کتبی که به اعراب قرآن پرداخته‌اند، ابتدا به جمع‌آوری آیاتی که در آنها حرف جر زائد ذکر شده است و سپس به جدا سازی آیات مورد توافق نظر آنها و آیات مورد اختلاف نظر آنها پرداخته شده و بعد از آن آیات مورد اختلاف نظر علماء بررسی شده است..

۱-۶- محدودیت‌های تحقیق

در این پایان‌نامه، نگارنده با مشکلات و محدودیتهایی مواجه است از جمله:

- ۱- چون عرصه تحقیق کل قرآن کریم است، لذا علاوه بر کیفیت موضوع که از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، کمیت قابل توجه آن هم، زمان و تلاش زیادی را اقتضاء می‌نماید.
- ۲- از محدودیت‌های دیگر این پایان‌نامه، این است که منابع در این زمینه زیاد نمی‌باشد. همچنین بعضی از منابع این موضوع قابل دسترسی نمی‌باشند چون چاپ کشورهای عرب زبانند و در این کشورها موجود هستند و دسترسی به آنها برای نگارنده ممکن نیست.

۱-۷- مطالعات پیشین

در بررسی‌های انجام شده (در کتابخانه‌ها و سایتهای علمی) کتاب، پایان‌نامه، و یا مقاله‌ای که صرفاً به موضوع «کاربرد نحوی حروف جر زائد در قرآن کریم» بپردازد، یافت نشد. اما در بسیاری از کتب نحوی قدیم و جدید به موضوع «حروف جر زائد» پرداخته شده است، از جمله کتب قدیمی:

- ۱- کتاب «حروف المعانی» از زجاجی (۳۴۰هـ). این کتاب اولین کتابی است که در مورد حروف معانی نوشته شده است و مختصراً شواهدی از حروف معانی و در ضمن آن حروف جر را ذکر کرده است.
- ۲- کتاب «معانی الحروف» از رمانی (۳۸۴هـ). این کتاب نیز به حروف معانی پرداخته است و در آن مختصراً حروف جر نیز بیان شده است اما جامع و کامل نیست.

۳- کتاب «الأزهية في علم الحروف» از هروی (۴۱۵ هـ). در بخشی از این کتاب به حروف جر پرداخته شده و شواهدی از آیات قرآن مجید و نیز شواهدی از اشعار، بیان شده است ولی همگی شواهد قرآنی در آن ذکر نشده است.

۴- کتاب «رصف المبانی فی شرح حروف المعانی» از مالقی (۷۰۲ هـ). در این کتاب مبانی نظری حروف جر، به خوبی بیان شده است و همچنین شواهدی از آیات قرآن مجید و آیات نیز بیان شده است ولی این کتاب نیز جامع آیات قرآنی در این زمینه نیست.

۵- کتاب «الجنی الدانی فی حروف المعانی» از مرادی (۷۴۹ هـ). در این کتاب نیز به «حروف جر زائد» پرداخته شده و نیز وجوه اختلاف علما در بعضی از مصادیق آن ذکر شده است اما بین آنها داوری نشده است. همچنین شاهد مثالهای قرآنی در آن بسیار اندک است.

۶- کتاب «مغنی اللیب عن کتب الاعاریب» از ابن هشام (۷۶۱ هـ). در باب اول از این کتاب در تفسیر حروف، به «حروف جر زائد» پرداخته شده و وجوه اختلاف علمای نحو نیز ذکر شده، و در آخر نویسنده نظر خود را بیان می‌نماید، اما این کتاب هم جامع مصادیق قرآنی نیست.

۷- «الإتقان فی علوم القرآن» از سیوطی (۱۴۴۵ هـ). در این کتاب بعضی از آیاتی که در آنها حرف جر زائد به کار رفته است ذکر شده که بسیار اندک است.

و از منابع جدیدی که به موضوع حروف جر زائد پرداخته‌اند، عبارتند از:

۱- کتاب «النحو الوافی فی حروف المعانی»، این کتاب در مورد مبانی نظری در حروف جر زائد و نیز در مورد تضمین در حروف جر، شامل مطالب فراوانی است که نگارنده را بسیار یاری نمود.

۲- کتاب «معانی حروف عند ابن هشام و الرمانی». در این کتاب نویسنده به بررسی آراء «ابن هشام» و «الرمانی» در مورد معانی حروف می‌پردازد و در خلال آن، نظرات آنها را در مورد «حروف جر زائد» بیان می‌نماید اما فقط به ذکر آنها بسنده کرده است و به داوری بین نظرات «الرمانی» و «ابن هشام» نپرداخته است.

۳- کتاب «معانی حروف با شواهد از قرآن و حدیث». این کتاب از منابع جدید در این زمینه می‌باشد، که به معانی حروف پرداخته و در بخشی از آن به حروف جر نیز پرداخته است که بسیار مختصر می‌باشد.

۴- کتاب «من اسرار الحروف الجر فی الذکر الحکیم». این کتاب نیز از منابع جدید در این زمینه می‌باشد که به حروف جر در قرآن کریم پرداخته است، اما بیشتر از لحاظ بلاغی آن را مورد بررسی قرار

داده‌است و در ضمن به جمع همه‌ی آیاتی که در آنها حروف جر زائد وجود دارد پرداخته و به مثالهایی از آنها اکتفا نموده‌است.

همچنین مقالات «ظاهرة التضمین» و «نظریة عامل و معمول» نیز نگارنده را در نگارش این پایان‌نامه بسیار یاری نمود.

اما از آنجا که جنس این تحقیق، بررسی مصادیق یکی از موارد نحوی، یعنی حرف جر زائد، در کل قرآن مجید است، لذا بیشتر کتبی مورد استفاده‌ی نگارنده بوده‌اند که به اعراب قرآن پرداخته‌اند و کل قرآن کریم را مورد تحلیل و بررسی نحوی قرار داده‌اند مانند: «اعراب القرآن الکریم و بیانہ»، «الکشاف»، «التبیان فی اعراب القرآن» و دیگر کتبی که در این پایان‌نامه از آنها استفاده شده است.

۸-۱- ساختار پایان‌نامه

این پایان‌نامه شامل چند فصل می‌شود:

در فصل اول مقدمه است که شامل شرح مختصری از موضوع پایان‌نامه، بیان مسأله، اهمیت و اهداف تحقیق، پیشینه تحقیق آن پرداخته می‌شود. سپس روش تحقیق و ابزارهای گردآوری اطلاعات، محدودیتهای تحقیق، شرح واژه‌ها و اصطلاحات به کار رفته در تحقیق و در آخر ساختار تحقیق بیان می‌گردد.

فصل دوم به بیان مبانی نظری در مورد حروف جر و انواع آنها و نیز به بیان مبانی نظری در مورد حروف جر زائد و نیز به بیان واژه «زائد» و تعریف آن می‌پردازد. سپس بیان می‌کند که آیا این واژه مختص حروف جر است یا نه؟ و در خلال آن به طور اجمالی نقشهای نحوی زائد دیگر هم، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

از آنجا که در بعضی از آیات قرآن تضمین به کار رفته‌است، در فصل سوم به بیان واژه تضمین و سپس ارتباط آن با حروف جر زائد پرداخته می‌شود. همچنین در این فصل مختصراً به مجاز و کنایه نیز پرداخته می‌شود.

در فصل چهارم به ذکر آمارحروف جر زائد که در قرآن به کار رفته می‌پردازد. در این فصل سعی می‌شود تا همه آیاتی که در آنها حرف جر زائد وجود دارد گردآوری شود. و سپس آیات مورد توافق نظر علما و آیات مورد اختلاف نظر علماء، از یکدیگر جدا می‌شود.

در فصل پنجم به بحث و بررسی آیات مورد اختلاف بین علمای نحو و تفسیر، در رابطه با اصلی بودن و یا زائد بودن حروف جر در این آیات، پرداخته می‌شود و سعی می‌شود تا با ادله‌ای مورد قبول، نظری که به صواب نزدیکتر است بیان گردد.

فصل آخر شامل جمع بندی و نتیجه‌گیری می‌شود و پیشنهاداتی برای تکمیل بیشتر موضوع این پایان-نامه توسط دیگر محققان در آینده و مطالعات بعدی در این زمینه، عرضه می‌گردد.

فصل دوم

بررسی حروف جر زائد

۲-۱- عامل چیست؟

از آنجا که حروف جر زائد از حروف عامل هستند، ابتدا مختصری به موضوع عامل و معمول پرداخته می‌شود. آقای دکتر محمد ابراهیم خلیفه شوشتری^۱ در مقاله‌ی خود «نظریه‌ی العامل والمعمول»^۲، در مورد عامل و معمول نکات زیر را بیان نموده‌اند: "عامل در لغت، به کسی که عمل و کاری را انجام می‌دهد و کسی که امور فردی دیگر را در مال و ملک و کارش، بر عهده می‌گیرد و نیز به کسی که زکات را از صاحب آن می‌گیرد، اطلاق می‌شود و جمع آن «عمّال» و «عمّال» می‌باشد. همچنین به چیزی که در چیز دیگری اثر می‌گذارد نیز اطلاق می‌گردد که در این صورت جمع آن «عوامل» می‌شود.

اما در اصطلاح علم نحو، عامل به آن چیزی گفته می‌شود که باعث ظاهر شدن علامتهای اعرابی می‌شود و این علامتها باعث ایجاد معانی مختلف می‌شوند یعنی اعراب فاعلی و مفعولی و اضافی. در واقع عامل در علم نحو با علامتهای اعرابی در ارتباط است، چه آن علامتهای اعرابی که در لفظ ظاهر می‌شوند و چه آنهایی که در لفظ ظاهر نمی‌شوند، و با علامتهای بنائی مرتبط نیست.

عامل نحوی دو نوع است: عامل لفظی و عامل معنوی.

عامل لفظی، خود شامل چند نوع است که عبارتند از:

۱- فعل: در واقع اصلی‌ترین و قوی‌ترین عامل لفظی است و دو نوع است:

الف) فعل لازم: که یا عامل رفع است و فاعلش را مرفوع می‌کند، مانند: «ذهب المعلم»، و یا عامل رفع و نصب است و فاعلش را مرفوع و نواصبی غیر از مفعول به را منصوب می‌نماید مانند قوله تعالی: «وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا»^۳، و

^۱ محمد ابراهیم خلیفه شوشتری، عضو هیات علمی دانشگاه شهید بهشتی تهران و از اساتید بزرگ صرف و نحو و بلاغت زبان عربی هستند ایشان دارای آثار زیادی هستند از جمله: الجامع فی عروض العربی بین النظریة و التطبيق، تاریخ علم النحو العربی، الجوار فی الدرس النحوی حقیقته و دوره الوظيفی.

^۲ محمد ابراهیم خلیفه شوشتری، نظریه‌ی العامل و المعمول حقیقته و دورها الوظيفی فی الدرس النحوی، مجله علمی- پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۱۳۸۷، شماره ۳-۱۸۶، دوره ۵۹، صص ۲ الی ۹.

^۳ «مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنَ نَفْسِكَ وَأَرْسَلْنَاكَ لِلنَّاسِ رَسُولًا وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا [نساء، ۷۹].»

مانند این جمله: «ذهب المعلم ماشياً ليلاً».

(ب) فعل متعدی: که عامل رفع و نصب است و فاعلش را مرفوع و مفعول به و دیگر منصوبات، مانند حال و تمییز و مفاعیل را منصوب می‌کند. مانند: «أعلم محمدُ الطلابَ الأستاذَ مسافراً» و مانند قوله تعالی: «وَجَاءُوا آبَاهُمْ عِشَاءً يَبْكُونَ»^۱.

۲- اسم فاعل: که دو نوع است:

(الف) لازم: که یا عامل رفع است و فاعلش را مرفوع می‌کند مانند: «محمدُ مسافرٌ أبوه» و یا عامل رفع و نصب است و فاعلش را مرفوع و نوابی غیر از مفعول به را، منصوب می‌نماید مانند: «المعلمُ قادمٌ ماشياً» و «محمدُ مسافرٌ مع أهله صباحاً إلى الكوفة».

(ب) متعدی: که عامل رفع و نصب است و فاعلش را مرفوع و مفعول به و دیگر منصوبات را، منصوب می‌کند. مانند: «محمدٌ مُكرّمٌ أبوه خالداً محتاجاً».

۳- اسم مفعول: که دو نوع است:

(الف) نوع اول که یا فقط نائب فاعلش را مرفوع می‌کند. مانند «الإسلامُ منصورٌ جيشه» و یا اینکه نائب فاعلش را مرفوع و غیر از مفعول به را منصوب می‌کند. مانند: «خالدٌ مضروبٌ جالساً ضرباً شديداً».

(ب) نوع دوم که نائب فاعلش را مرفوع و مفعول به و دیگر منصوبات را، منصوب می‌کند. مانند: «أقبلَ الفقيرُ مسكواً ثوباً جديداً».

۴- اسم منسوب: که ملحق به اسم مفعول است و متعدی نیست و نائب فاعلش را مرفوع و گاهی حال را منصوب می‌کند مانند: «أنا قرشيٌّ مفتخرٌ».

۵- صفت مشبیه: که سه نوع است:

(الف) فاعلش را مرفوع می‌کند. مانند: «محمدٌ جميلٌ وجهه».

(ب) شبیه به مفعول به را منصوب می‌کند. مانند: «علی حسنُ الوجه».

^۱ (یوسف، ۱۶).